

Ετερολογίες

Περιοδική Έκδοση Κοινωνικής Θεωρίας και Έρευνας
για το Δίκαιο

Τρόπος παραπομπής:

Πολυχρονίου, Αριάδνη, «Η Arendt μετά την Arendt: Μια σύγχρονη φεμινιστική ανασυγκρότηση της αρεντικής αλληλεγγύης μέσα από την κριτική πολιτική θεωρία της Amy Allen.», *Ετερολογίες. Περιοδική έκδοση κοινωνικής θεωρίας και έρευνας για το δίκαιο*, τεύχος 2, Ιούλιος 2021, σελ. 23-40.

Προσβάσιμο σε: <https://eterologies.com/2021/07/03/amy-allen/>

Η Arendt μετά την Arendt: Μια σύγχρονη φεμινιστική ανασυγκρότηση της αρεντικής αλληλεγγύης μέσα από την κριτική πολιτική θεωρία της Amy Allen.

Της Αριάδνης Πολυχρονίου*

“Το τέλος του κοινού κόσμου έχει επέλθει όταν αυτός αντικρίζεται από μια μόνο πλευρά και όταν έχει τη δυνατότητα να παρουσιάζεται σε μια μόνο οπτική”

Hannah Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση*

“Από ηθική σκοπιά, πρέπει να υπάρχει ένας τρόπος να βρούμε και να σφυρηλατήσουμε δεσμούς και συμμαχίες, να συνδέσουμε την αλληλεξάρτηση με την αρχή της ίσης αξίας και να το κάνουμε αυτό με έναν τρόπο ο οποίος αντιτίθεται στις δυνάμεις εκείνες που κατανέμουν διαφορικά την αναγνωρισιμότητα ή διαταράσσει τη λειτουργία τους που γίνεται αντιληπτή ως αυτονόητη”

Judith Butler, *Σημειώσεις για μια Επιτελεστική Θεωρία της Συνάθροισης*

I. Εισαγωγικά: Η νεφελώδης πρόσληψη της αρεντικής πολιτικής σκέψης στους κόλπους της φεμινιστικής θεωρίας του 20ού αιώνα

* Υπ. Δρ. Νομικής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Στον πρόλογό του για τη γαλλική μετάφραση της *Ανθρώπινης Κατάστασης* (*Condition de l' homme moderne*), ο Γάλλος φαινομενολόγος Paul Ricoeur, ανιχνεύοντας ανάμεσα στις *Απαρχές του Ολοκληρωτισμού* (1951) και το προλογιζόμενο αρεντικό έργο (1958) μια θεμελιακή μεθοδολογική, περιεχομενική και εννοιολογική διαφοροποίηση, προτάσσει το αναπόδραστο και επιτακτικό αυτής της αρεντικής αλλαγής προσέγγισης, υποστηρίζοντας πως

«αν η δυνατότητα του ολοκληρωτικού κόσμου πρέπει να αναζητηθεί με το στοχασμό πάνω στο ριζικό κακό, τότε η δυνατότητα του μη ολοκληρωτικού κόσμου πρέπει να αναζητηθεί στις δυνάμεις αντίστασης και αναγέννησης που περιέχονται στην ανθρώπινη κατάσταση ως τέτοια. Στο μέτρο ακριβώς που η κεντρική υπόθεση του ολοκληρωτισμού βασίζεται στο “όλα είναι δυνατά”, μια σώφρων ταυτότητα του πολίτη (*citoyenneté*) και μια έλλογη δράση πρέπει να βασίζονται στην αντίστροφη υπόθεση σχετικά με τη συγκρότηση της ανθρώπινης φύσης, η οποία δικαιώνεται από την ικανότητά της να διανοίγει, να διαφυλάσσει ή να ανοικοδομεί έναν χώρο του πολιτικού».

Αναζητώντας μια επικαιροποιημένη απόκριση στην προφητική παραίνεση του Ricoeur να διαβάσουμε την *Ανθρώπινη κατάσταση*

¹ Ricoeur, Paul, «Η “Ανθρώπινη κατάσταση” και η Hannah Arendt», μτφρ. Φώτης Σιατίτσας, *Λεβιάθαν*, τχ. 13, 1993, σελ. 42.

«σαν το βιβλίο της αντίστασης και της ανοικοδόμησης²», το παρόν άρθρο επιχειρεί να ανασυνθέσει μια πλουραλιστική, μετα-ταυτοτική, διασχεσιακή και αλληλεξαρτητική προσέγγιση της αρεντικής πολιτικής θεωρίας της πράξης εντός των κόλπων της σύγχρονης φεμινιστικής πολιτικής θεωρίας μέσα από τη ριζοσπαστική επανανάγνωση της φεμινίστριας θεωρητικού Amy Allen. Η επισταμένη ενασχόληση της Allen με το πολύπτυχο αρεντικό έργο εντάσσεται στο ανατρεπτικό κύμα της εύστοχα επονομαζόμενης φεμινιστικής «αρεντικής αναγέννησης» (Arendt renaissance)³ των τελών της δεκαετίας του 1990 και αρχών του 21ου αιώνα, μιας περιόδου ακραιφνούς αναζωπύρωσης του φεμινιστικού ενδιαφέροντος για τη Hannah Arendt και κριτικής επαναξιολόγησης του συνολικού της έργου ως λυσιτελούς εννοιολογικού πλέγματος κατανόησης σύγχρονων φεμινιστικών διεκδικήσεων και συμμαχικών πολιτικών.

Συνολικά, η πρόσληψη του αρεντικού corpus από τη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία χαρακτηρίζεται από μια δυσχερώς αποτυπώσιμη και εγγενώς ταραχώδη ιστορία συγκρουσιακών ερμηνειών, απορριπτικών ανασκευών, παραγωγικών ζυμώσεων και πρόσφορων

² Ibid. σελ. 43.

³ Ο όρος “Arendt renaissance” χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από την Amy Allen στο άρθρο της “Power, Subjectivity and Agency: Between Arendt and Foucault”, στο *International Journal of Philosophical Studies*, τ10 (2), 2002, σελ. 131-149). Με αυτόν τον όρο, η Αμερικανίδα θεωρητικός σχηματοποιεί την ανάδυση ενός πολυσχιδούς κύματος επανανακάλυψης της Hannah Arendt από φεμινίστριες θεωρητικούς την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσει και το δικό της θεωρητικό διάβημα της φαινομενικά ετερόδοξης σύγκλισης της πολιτικής θεωρίας της Hannah Arendt με τη σκέψη

επανεφαρμογών. Ακολουθώντας τις εκτενείς μελέτες φεμινιστριών θεωρητικών όπως η Elisabeth Young-Bruehl⁴, η Mary Dietz και η Bonnie Honig, διακρίνουμε τρεις συνεκτικές, και σε γενικές γραμμές σύμφωνες μεταξύ τους, περιοδολογήσεις της πρόσληψης του αρεντικού έργου από τη φεμινιστική θεωρία. Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η πυρακτώδης διαλεκτική συνδιαλλαγή της αρεντικής φιλοσοφίας με τη φεμινιστική κριτική μεταβάλλεται και εξαρτάται από την ίδια τη μετεξέλιξη της φεμινιστικής θεωρίας: Από το φεμινισμό της διαφοράς της δεκαετίας του 1970 μέχρι τις μεταστρουκτουραλιστικές και queer θεωρήσεις του φύλου, της σεξουαλικότητας και της ενσωματότητας των αρχών του αιώνα μας, η αρεντική θεωρία μεταπλάθεται, αποδομείται και επανασυστήνεται με διακριτούς και αναπάντεχους τρόπους στο εσωτερικό της φεμινιστικής σκέψης.

Η ηχηρή απουσία της έμφυλης διάστασης στην πολιτική θεωρία της Hannah Arendt και η-ακόμη ίσως- ηχηρότερη εκ μέρους της απόρριψη της ενεργού συμπόρευσης με τις γυναικείες χειραφετητικές διεκδικήσεις της εποχής της, προσανατολίζουν τις πρώτες φεμινίστριες θεωρητικούς που καταπιάνονται επισταμένα με το έργο

του Michel Foucault, καθώς και της ανάδειξης της κρισιμότητας της συμβολής της Hannah Arendt στην έμπρακτη φεμινιστική διεκδίκηση και χειραφετητική πρακτική μέσω της θεωρητικοποίησης της έννοιας της αλληλεγγύης ως συνεκτικής βάσης μιας αταυτοτικής και μη-ουσιακρατικής διεκδίκησης μεταξύ φεμινιστριών και έτερων καταπιεζόμενων κοινωνικών ομάδων.

⁴ Βλ. Young-Bruehl, Elisabeth, *Hannah Arendt: For Love of the World*, Connecticut: Yale University Press, 2004 [1982]. Η αναλυτική αυτή βιογραφία συνιστά σημείο αναφοράς για μια πλειάδα μεταγενέστερων στοχαστριών.

της (Adrienne Rich, Hannah Pitkin, Mary O'Brien) στην ολιστική απάρνηση της αρεντικής πολιτικής σκέψης ως προδήλως αντιφεμινιστικής⁵. Οι κριτικές ανασκευές των ανωτέρω φεμινιστριών κατατείνουν στην κατάδειξη της ανδροκεντρικής οικονομίας λόγου που διαποτίζει ολοκληρωτικά τις κομβικές αρεντικές διχοτομήσεις μεταξύ της δημόσιας σφαίρας της πολιτικής πράξης και της ιδιωτικής σφαίρας της αναγκαιότητας και της εμμέλειας, όπως αυτές αναλύονται κατά βάση στο δεύτερο κεφάλαιο «Η Δημόσια και η Ιδιωτική Σφαίρα» της *Ανθρώπινης Κατάστασης*. Παράλληλα, η πρόσληψη του αρεντικού υποκειμένου ως αφαιρετικού, αρρενωπού και άυλου, συντελεί, από κοινού με την αρεντική πολεμική της «καταβύθισης του πολιτικού» στους κόλπους του νεοαναδυόμενου κοινωνικού, στον, μάλλον πρώιμο, στιγματισμό του αρεντικού corpus ως μιας ανάγλυφης εξεικόνισης της «τραγωδίας ενός γυναικείου μυαλού τρεφόμενου από την ανδρική ιδεολογία⁶».

Σε αντίθεση με αυτήν την πρώτη ολιστική απάρνηση της αρεντικής πολιτικής θεωρίας εντός της κρατούσας φεμινιστικής παράδοσης των δεκαετιών του 1970 και του 1980, φεμινίστριες θεωρητικοί της

διαφοράς, όπως η Julia Kristeva⁷ (2001) και η Adriana Cavarero⁸ (1995, 2002, 2005), επιχειρούν, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, μια ριζική επανανάγνωση του αρεντικού έργου. Αναδεικνύοντας τη λησμονημένη εννοιολόγηση της ‘γεννησιμότητας’ (natality) σε θεμελιακό πυρήνα της αρεντικής πολιτικής σκέψης, καθώς και ανιχνεύοντας απελευθερωτικά και ενδυναμωτικά στοιχεία θηλότητας εντός του πολιτικού στοχασμού της Γερμανοεβραίας φιλοσόφου, οι μεταγενέστερες αυτές φεμινίστριες θεωρητικοί επανενθέτουν τη Hannah Arendt στους φεμινιστικούς κύκλους ως μια «γυναικεία διάνοια» (‘la genie feminine’) και μια «φιλόσοφο της γέννησης» αντίστοιχα. Μέσω των φεμινιστικών ανασυγκροτήσεων αρεντικών εννοιών, όπως η γέννηση, η μοναδικότητα, η ενσώματη δράση, η αφήγηση, η ιστορία, η κριτική και η αναστοχαστικότητα, διανοίγονται πρωτόφαντες επικοινωνιακές ροές μεταξύ του αρεντικού έργου και της φεμινιστικής θεωρίας και αναπτύσσονται καινοφυείς κατασκευές, κοινωνικές οντολογίες και πολιτικές εννοιολογήσεις ενδοπλαισιακά της φεμινιστικής θεωρίας. Ωστόσο, όπως μεταγενέστερα υποστηρίχθηκε⁹, τόσο οι πρώτες πολεμικές όσο

⁵ “Arendt was impatient with feminism, dismissing it as merely another (mass) movement or ideology. She believed strongly that feminism concerns with gender, identity, sexuality, and the body were politically inappropriate”, Honig, Bonnie, “Introduction: The Arendt Question in Feminism”, *Feminist Interpretations of Hannah Arendt*, επιμ. της ίδιας, Philadelphia: Pennsylvania University Press, 1995, σελ. 1.

⁶ “The tragedy of a female brain nourished on male ideology”. Βλ. Rich, Adrienne, *On Lies, Secret and Silence: Selected Prose 1966-1977*, NY: Norton, 1979, σελ. 211-212.

⁷ Βλ. Kristeva, Julia, *Hannah Arendt*, NY: Columbia University Press, 2003 και της ίδιας, *Hannah Arendt: Life is a Narrative*, Toronto: University of Toronto Press, 2001.

⁸ Βλ. Cavarero, Adriana, *In Spite of Plato: A Feminist Rewriting of Ancient Philosophy*, Oxfordshire UK: Taylor & Francis, 1995, καθώς και της ίδιας, *For more than one voice: Towards a Philosophy of the Vocal Expression*, Palo Alto California: Stanford University Press, 2005.

⁹ Όπως, μεταξύ άλλων, παρατηρεί ο Julian Honkasalo στο πρόσφατο άρθρο του “Hannah Arendt as an ally for queer politics?” (2014), κατά την συγκριτική επισκόπηση των φεμινιστικών προσλήψεων της Hannah Arendt ως

και οι μεταγενέστερες θετικές επαναπροσεγγίσεις του φιλοσοφικού έργου της Γερμανοεβραίας στοχάστριας συγκρατούν την αρεντική σκέψη εντός των κανονιστικών ορίων της έμφυλης διπολικότητας και της ταυτοτικής πρόσληψης της υποκειμενικότητας, της σεξουαλικότητας και της πολιτικής δράσης, παραγνωρίζοντας τις επιτελεστικές, διασχεσιακές και ανατρεπτικές λειτουργίες της αρεντικής εννόησης του πολιτικού, της επανάστασης, της ελευθερίας και της πολλαπλότητας.

Με τη ρηξικέλευθη μεταδομιστική επανανάγνωση της αρεντικής θεωρίας από την Bonnie Honig, επανασυστήνεται το έργο της Arendt ως μια επιτελεστική, αγωνιστική ('agonistic'), δημοκρατική πολιτική θεωρία της διαφοράς και της πολλαπλότητας, και εκκινεί η γονιμότερη, ενδεχομένως, φεμινιστική επαναπροσέγγιση της αρεντικής θεωρίας υπό την πρισματική της κριτικής φεμινιστικής και μεταδομιστικής θεωρίας, καθώς και των μεταποικιοκρατικών σπουδών και της queer θεωρίας. Δια της ανάδυσης αδρών συγγενικών γραμμών μεταξύ της πολιτικής θεωρίας της Hannah Arendt και της σκέψης του Nietzsche, του Foucault, του Derrida και της Butler, πλείονες αναγνώσεις του αρεντικού έργου, -όπως της M. Dietz (1995), της J. Ring (1998), της L. Zerilli (1995), της J. Cutting-Gray (1993), της K. Adams (2002), της A. Allen (1999), του M. Kramer (1989), του M. Kaplan

θεωρητικού αρωγού της πατριαρχικής, ετεροσεξιστικής κανονικότητας και των μεταγενέστερων γυναικοκεντρικών αναγνώσεων του έργου της, "Early, critical feminist interpreters confront Arendt's assumed masculinity due to the fact they understand 'manhood' and 'masculinity' in a restricted sense, as representing hegemonic, patriarchal and chauvinist norms and ideals. These readings as well as the gynocentric interpretations paradoxically end up strengthening conservative notions of masculinity, because they affirm,

(1997), του D. Eribon (1999) και του M. Feit (2011)-, επικαιροποιούν τον αρεντικό στοχασμό γύρω από την πολιτική πράξη, την υποκειμενικότητα, την ιδιότητα του «παρία», την ταυτότητα, την συλλογικότητα, την αλληλεγγύη και την αντίσταση. Αντλώντας τόσο από τα εμβληματικότερα αρεντικά έργα *Η Ανθρώπινη Κατάσταση* και *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού*, όσο και από τα λιγότερο προσεγγμένα κείμενά της, όπως τις βιογραφίες σημαινουσών γυναικών σαν την Rosa Luxemburg και την Rachel Varnhagen,, τις συνεντεύξεις και τις ομιλίες της, φεμινίστριες και κουίρ θεωρητικοί ανιχνεύουν στην Arendt ένα πρόσφορο εννοιολογικό πλέγμα για την αναδιάρθρωση κρίσιμων ερωτητικών της κριτικής φεμινιστικής θεωρίας και των σπουδών φύλου γύρω από τα ζητήματα της συγκρότησης της υποκειμενικότητας και της σεξουαλικότητας, της πολιτικής διεκδίκησης και της εξεύρεσης συμμαχιών μεταξύ ετερογενών επισφαλών κοινωνικών υποκειμένων.

Υπογραμμίζοντας την πρόδηλη μεθοδολογική δυσχέρεια κατηγοριοποίησης και ομαδοποίησης της εντυπωσιακής θεωρητικής παραγωγής κριτικών αναγνώσεων, επανερμηνειών και επανακαλύψεων του αρεντικού έργου εντός της φεμινιστικής θεωρίας, και επισημαίνοντας ότι αξιοπρόσεκτες και ανθιστάμενες σε κάθε σχηματοποίηση, φιλοσοφικές αναγνώσεις της Hannah Arendt

emphasize and construct 'femininity' as the polar opposite of masculinity", Honkasalo, Julian: "Hannah Arendt as an ally for queer politics?" *Redescriptions: Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*, τ. 17(2), 2014, σελ. 182. Βλ. επίσης "up to now, feminists who have commented on Arendt have tended to accept the identity/non-identity dichotomy and to interpret her work in terms of it", Allen, Amy, "Solidarity after identity politics: Hannah Arendt and the power of feminist theory", *Philosophy & Social Criticism*, 1999, σελ. 2.

από στοχάστριες τόσο διακριτές, όπως η Seyla Benhabib (2003, 2010, 2018) και η Judith Butler (2007, 2012, 2015), δε δύνανται να αποτελέσουν μέρος της παρούσας εισαγωγικής περιοδολόγησης ένεκα ακριβώς της σύνθετης υφής και της πυρακτώδους διαλεκτικής που αναπτύσσουν με την αρεντική σκέψη, θα επιχειρήσουμε, στο δεύτερο σκέλος της παρούσας μελέτης, να σκιαγραφήσουμε την πρωτότυπη επανανάγνωση της αρεντικής πολιτικής θεωρίας από την φεμινίστρια θεωρητικό Amy Allen, όπως κατά βάση διαρθρώνεται στο έργο της “Solidarity after identity politics: Hannah Arendt and the power of feminist theory”.

II. Προς μια ριζική ανασύνθεση της σύγχρονης φεμινιστικής διεκδίκησης επέκεινα του διπόλου ‘ταυτότητα-διαφορά’:
Η πολιτική επανασήμανση της αρεντικής θεωρίας υπό το κριτικό πρίσμα της Amy Allen

Στο άρθρο της “Solidarity after identity politics: Hannah Arendt and the power of feminist theory” (1999), η Amy Allen ανιχνεύει στην αρεντική πολιτική θεωρία το πλέον λυσιτελές εννοιολογικό οπλοστάσιο για τη θεμελίωση μιας ενωτικής, μεταταυτοτικής και αντιουσιολογικής σύλληψης του φεμινιστικού κινήματος, καθώς την ευόδωση της συστράτευσής του με έτερους χειραφετητικούς κοινωνικούς αγώνες. Σε αυτό τον φιλοσοφικοπολιτικό ορίζοντα, η φεμινίστρια θεωρητικός επανεπεξεργάζεται την αρεντική εννοιολόγηση της αλληλεγγύης (solidarity) ως εκείνη την μεθοριακή τροπικότητα της εξουσίας που αναφύεται και θρέφεται μέσω της συναπόφασης των υποκειμένων

να δράσουν από κοινού (act in concert). Συγκεκριμένα, η Αμερικανίδα θεωρητικός επιχειρεί, μέσω της ρηξικέλευθης ανάλυσης του αρεντικού έργου, να διαρθρώσει μια σύγχρονη φεμινιστική κριτική θεώρηση της εξουσίας ως δυνατότητας, η οποία, συγκροτούμενη δια της διαύγασης των αλληλοτεμνόμενων μορφών καταπίεσης και υποτέλειας στη βάση του φύλου, της φυλής, της τάξης και της σεξουαλικότητας, θα καταστεί ικανή να παράσχει ένα βιώσιμο πλαίσιο ενύλωσης της ατομικής και συλλογικής αντίστασης απέναντι στο πολυσύνθετο πλέγμα των ιστορικοκοινωνικά συγκεκριμενοποιημένων αορατοποιήσεων, καταπιέσεων και διακρίσεων.

Για την Allen, η φεμινιστική επανασύσταση της αρεντικής λειτουργίας της αλληλεγγύης ως συνδετικής τοπολογίας μεταξύ ανομοιογενών κοινωνικών κινήματων και ετερόκλητων συλλογικών κινητοποιήσεων δύναται να συντελέσει στον απεγκλωβισμό της φεμινιστικής θεωρίας από την παραλυτική διχοτομία της: Το δίλημμα της καταφυγής σε μια φυσικοποιημένη, ομογενοποιητική και απριωτική σύλληψη της κοινής ‘γυναικείας’ ταυτότητας ή της ολιστικής θραυσματοποίησης της οιασδήποτε, έστω και πρόσκαιρης και μεταβλητής, ταυτοτικής εννοιολόγησης του εαυτού ως πολιτικού δρώντος και κοινωνού ενός ευρύτερου χειραφετητικού εγχειρήματος. Εντός αυτής της προβληματικής, η Allen ασκεί δριμεία κριτική τόσο στις ουσιολογικές προσλήψεις της γυναικείας ταυτότητας όσο και στα μεταστρουκτουραλιστικά θεωρητικά εγχειρήματα της αποδιάρθρωσης μιας συλλογικής αίσθησης του ανήκειν. Σε αυτό το πλαίσιο υποστηρίζει ότι το πνιγρό αδιέξοδο της σύγχρονης φεμινιστικής διεκδίκησης ερείδεται ακριβώς στην επιστημολογική και κοινωνικοπολιτική αιχμαλωσία της σύγχρονης φεμινιστικής σκέψης

εντός των κόλπων του σαθρά αποκρυσταλλωμένου κανονιστικού διπόλου ταυτότητας-μη ταυτότητας, του οποίου οι δύο αντιθετικά συγκροτούμενες επιλογές αναπαρίστανται κατά τον πλέον τελματώδη τρόπο, αδυνατώντας αμφότερες να αφουγκραστούν τις ρευστές και πολυσύνθετες κοινωνικές, ταξικές και πολιτισμικές διαστρωματώσεις των συγχρόνων Δυτικών κοινωνιών. Σύμφωνα με τη διαυγή διατύπωση της Allen, η φεμινιστική διαμάχη επί της πολιτικής της ταυτότητας παγιώνεται αλυσιτελώς και απρόσφορα, ως κάτωθι:

“This debate has been framed in such a way that theorists have been offered two diametrically opposed, and ultimately untenable, ways of thinking about identity categories: either we embrace identity categories that are fixed, pre-given and perhaps even ‘natural’, or we reject any and every notion of identity in favour of a theorization of multiple, shifting, open-ended processes of identification¹⁰”.

Εντεθειμένη στην ως άνω περιγραφόμενη κανονιστική διχοτόμηση της φεμινιστικής θεωρίας, η ίδια η έννοια της αλληλεγγύης προσλαμβάνεται, όπως παρατηρεί η Allen, ως άρρηκτα συνυφασμένη με μια ουσιοκρατική πρόσληψη της συλλογικής ταυτότητας και της κοινής γυναικείας εμπειρίας, τόσο από θεωρητικές αποτυπώσεις της πολιτικής της ταυτότητας, όσο και από κριτικές αποδομιστικές

αναγνώσεις της καθολικής γυναικείας κοινότητας. Κατά την Allen, οι πρώτες θεωρητικοποιούν εμφιασμένα την έννοια της αλληλεγγύης ως θεμελιωτική βάση προαγωγής μιας ουσιοκρατικά προσλαμβανόμενης γυναικείας αδελφότητας, ενώ οι δεύτερες τείνουν να απορρίψουν κάθε ορισμό της αλληλεγγύης ως ηγεμονικής, περιοριστικής και τραυματικής κατασκευής, αρνούμενες καθολικά να επαναδιαπραγματευτούν κριτικά μια ρευστή, ελαχιστοποιημένη και επιτελεστική μορφή συλλογικότητας ως αναγκαίας συνδετικής βάσης για την επίτευξη του οιοδήποτε χειραφετητικού εγχειρήματος. Εκκινώντας από την ανωτέρω διαπίστωση, η Allen υπογραμμίζει τη θεμιτότητα επανενόησης μιας φεμινιστικής έννοιας της αλληλεγγύης, σφυρηλατούμενης μέσω της συλλογικής πολιτικής δράσης, και όχι κατηγορικά υποτιθέμενης πρότερα της κοινής διεκδικητικής απόπειρας. Σε αυτό το πλαίσιο η Αμερικανίδα θεωρητικός προσυπογράφει την εφικτότητα επανασχεδίασης μιας συνενωτικής έννοιας της αλληλεγγύης ενδοπλαισιακά των καταστατικά ετερογενών πτυχών της φεμινιστικής διεκδίκησης, καθώς και ανάμεσα στη φεμινιστική κινηματική δράση και τις πολυάριθμες επισφαλείς κοινωνικές διεκδικήσεις των καιρών μας. Για την επίτευξη αυτής ακριβώς της αταυτοτικής μορφοπλασίας της αλληλεγγύης, η Allen καταφεύγει στην αρεντική πολιτική θεωρία, αποβλέποντας στην επανασύσταση μιας γόνιμης μεταίχμιακής διαλεκτικής μεταξύ κατάφασης και απάρνησης της συλλογικής πολιτικής ταυτότητας¹¹.

¹⁰ Allen (1999) όπ.π. σελ. 100.

¹¹ Ibid σ. 101. “If one understands solidarity as grounded in an essentialistic, and, hence, repressive notion of group identity, -as those who accept the sisterhood model tend to do-, then it seems clear that solidarity is also an essentialist, and

hence, repressive concept”. Βλ. και σελ. 102, “Arendt offers us the theoretical recourse for thinking about identity and solidarity in precisely this way, a possibility that allows us to imagine non-repressive, non-exclusionary, but solidary forms of collectivity”.

Με ενδιαφέροντα τρόπο, η Allen τοποθετεί την ταραχώδη πρόσληψη της αρεντικής πολιτικής σκέψης από την φεμινιστική θεωρία εντός της αδιέξοδης θεωρητικής αποκρυστάλλωσης της διπολικής αντιπαράθεσης ταυτότητας/μη ταυτότητας και ερμηνεύει τις αντιφάσεις, τις μεταβολές και τους περιορισμούς της πολυετούς αυτής θεωρητικής πορείας ανάγοντάς την στον καθολικό εγκλωβισμό της φεμινιστικής παράδοσης μέσα στο δίλημμα της πολιτικής της ταυτότητας. Σε αυτήν την θεωρητική κατεύθυνση, η Allen προσανατολίζει την επιχειρηματολογία της σε μια διττή τροχιά. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η Αμερικανίδα θεωρητικός αποσκοπεί να ανασκευάσει κριτικά τις πλέον σημαίνουσες ουσιοκρατικές και μεταδομιστικές φεμινιστικές αναγνώσεις του αρεντικού έργου, προβληματοποιώντας τόσο τις απορριπτικές προσεγγίσεις στοχαστριών όπως η Rich και η O'Brien όσο και τις παραγωγικές θεωρητικές επανακατασκευές της Bonnie Honig και της Joanne Cutting-Gray με γνώμονα την, κοινώς εντοπιζόμενη στο σύνολο των ως άνω προσεγγίσεων, περιοριστική, αλυσιτελή και ελλειπτική ανάλυση της αρεντικής σκέψης υπό την φενακισμένη πρισματική της πολιτικής της ταυτότητας. Εντός αυτού του πρώτου επιχειρηματολογικού πλαισίου, η Allen υπογραμμίζει ότι οι μέχρι τώρα ακραιφνώς διαφοροποιημένες μεταξύ τους φεμινιστικές

¹² Στο πρωτοπόρο άρθρο της “Hannah Arendt, Feminism and the Politics of Alterity: What will we lose if we win?” (1993), η φεμινίστρια θεωρητικός Joanne Cutting-Gray αναγιγνώσκει τη λησμονημένη αρεντική βιογραφία της Γερμανοεβραίας Rahel Varnhagen ως μια εξαιρετικά ωφέλιμη για τη φεμινιστική θεωρία και πρακτική κριτική στην ατομικιστική και εσωστρεφή υποκειμενικότητα του ρομαντικού υποκειμένου, καταδεικνύοντας τη δυνατότητα σκιαγράφησης μιας αρεντικής θεωρίας της συγκρότησης του γυναικείου υποκειμένου, καθώς και τη δυνατότητα άντλησης μιας διαγούσ

παραδόσεις της ουσιοκρατίας και του μεταδομισμού, δεν δύνανται να ανιχνεύσουν και να αξιοποιήσουν προσηκόντως τις γονιμότερες και προσφορότερες για τη φεμινιστική διεκδίκηση παραμέτρους της αρεντικής πολιτικής θεωρίας, καθώς, ακόμη και οι πιο πρωτότυπες και διαυγείς από αυτές, δεν διαφεύγουν από την κανονιστική κατασκευή της εξαναγκαστής επιλογής μεταξύ της ουσιοκρατικής ταυτότητας και της καθολικής απάρνησης αυτής. Ισορροπώντας επιτυχώς ανάμεσα στη χάραξη αδρών παραλληλίων μεταξύ των ετερογενών αρεντικών προσλήψεων και στην αποφυγή συγκρότησης μιας ομογενοποιητικής και, εν πολλοίς παρωπιδιστικής και άδικης, κριτικής ανασκευής του συνόλου των προσεγγίσεων αυτών, η Allen επιχειρεί να καταδείξει ότι ακόμη και οι πλέον ρηξικέλευθες σύγχρονες της επανααναγνώσεις του αρεντικού έργου από θεωρητικούς όπως η Honig και η Cutting-Gray¹², παρορούν την αναπτυσσόμενη διαλεκτική μεταξύ ταυτότητας και διαφοράς που χαρακτηρίζει ολοκληρωτικά την αρεντική πολιτική σκέψη. Για την Αμερικανίδα θεωρητικό, αμφότερες οι ανωτέρω στοχάστριες αναλώνονται στον υπερτονισμό της διαφοράς και της ετερότητας, ερμηνεύοντας την αρεντική εννοιολόγηση της πληθυντικότητας ως αποκλειστικά ερειδόμενης στην μοναδικότητα και στη διακριτότητα της ανθρώπινης ύπαρξης¹³, και συνεπακολούθως κατανοώντας τη

θεωρητικής βάσης για την ανάπτυξη μιας συμμαχικής και πολυσυλλογικής ‘πολιτικής της διαφοράς’ (‘politics of alterity’) επικεντρωμένης στον δημόσιο, ακραιφνώς πολιτικό χαρακτήρα της ετερότητας και στην πρόσληψη της διαφορετικότητας ως της καταστατικής ανθρώπινης κατάστασης.

¹³ Allen (1999) όπ.π. σελ. 102 “Such readings rest on misunderstandings of Arendt’s work insofar as they fail to illuminate the dialectical nature of the relationship between identity and non-identity that is at the very heart of her view of politics; second, regardless of whether or not they get Arendt right,

σύγχρονη φεμινιστική διεκδικητική πρακτική, - την οποία οραματίζονται και προκρίνουν με όρους ευρείων πολιτικών συμμαχιών και ετερόκλητων συλλογικών μορφωμάτων-, εντός μιας ακραιφνούς ανομοιογένειας των πολιτικών δρώντων που την απαρτίζουν.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η Allen υποστηρίζει ότι η ίδια η αρεντική πολιτική θεωρία, διαρθρωμένη στη βάση μιας αέναης διαλεκτικής μεταξύ ταυτότητας και μη ταυτότητας, ομοιότητας και διαφοράς, δύναται να απεγκλωβίσει τη σύγχρονη φεμινιστική σκέψη από την παραλυτική διαζευκτική διχοτομία που απομειώνει τη διεκδικητική ισχύ της και θρυμματίζει την ενότητά της, παρέχοντας τα προσήκοντα εννοιολογικά εργαλεία για τη συγκρότηση μιας κριτικής φεμινιστικής θεώρησης της εξουσίας και της συλλογικότητας πέραν του διπόλου ταυτότητα-μη ταυτότητα. Σταχυολογώντας πλείονες στιγμές από το αρεντικό έργο και επαναξιολογώντας τα πλέον αμφιλεγόμενα κεφάλαια της *Ανθρώπινης Κατάστασης* μέσω της σύζευξης και επικοινωνίας τους με το ευρύτερο αρεντικό corpus, η Allen συλλαμβάνει την έννοια της συλλογικής αλληλεγγύης (group solidarity) ως την κρίσιμη εκείνη ενωτική και διασυνδετική μεσολαβητική τροπικότητα για την επανασυγκρότηση του φεμινιστικού κινήματος και την επίτευξη λυσιτελών συμμαχιών με έτερα συλλογικά χειραφετητικά μορφώματα.

such readings remain caught in the false antithesis between identity and non-identity.”

¹⁴ Ibid. σελ. 106 “Arendt’s dialectical account of equality and distinction, of commonality within difference, offers resources for a feminist critical theory of

Αντλώντας από την πολιτική θεωρία της Hannah Arendt τη θεωρητική βάση για τη σχηματοποίησή της αλληλεγγύης ως παραγωγικό και επιτελεστικό απότοκο της από κοινού πολιτικής δράσης¹⁴, η Allen επιχειρεί να αναδιαμορφώσει περιεχομενικά τη σύγχρονη φεμινιστική εννοιοδότηση του όρου ως διαρκούς και αβέβαιου διακυβεύματος της διαλεκτικής της ταυτότητας με τη μη ταυτότητα. Ειδικότερα, η Αμερικανίδα θεωρητικός προσλαμβάνει την αρεντική αλληλεγγύη ως μία ρευστή, μεθοριακή και μεταβλητή σύνδεση των ανομοιογενών πολιτικών δρώντων, η οποία εκπηγάει επιτελεστικά από το διαμοιρασμό του κοινού τους ενδιαφέροντος για την πολιτική τους κοινότητα και από την ενεργή, δημόσια και αλληλεπιδραστική τους σύμπραξη. Σε αντίθεση με έτερες αναγνώσεις της αρεντικής αλληλεγγύης, ο συνενωτικός αυτός δεσμός δεν συγκροτείται απριорικά προ της εκτύλιξης της κοινής δράσης των επιμέρους κοινωνιών, ούτε κατατείνει στη συναρμολόγηση μιας φυσικοποιημένης, περιοριστικής και άκαμπτης ενιαίας ταυτότητας.

Υπό την πρισματική αυτής της φιλόδοξης θεωρητικής απόπειρας διύλισης μιας αταυτοτικής αλληλέγγυας σύνδεσης ετερόκλητων πολιτικών υποκειμένων από τους κόλπους της αρεντικής σκέψης, η Allen πρωτογενώς θεωρητικοποιεί την αρεντική διαλεκτική μεταξύ ταυτότητας και διακριτότητας ως το προσφορότερο εννοιολογικό πλαίσιο στοιχειοθέτησης της αταυτοτικής και αντι-ουσιοκρατικής υφής της αλληλεγγύης. Ειδικότερα, η αλενική ανάγνωση του πλέον

power that supersedes the opposition between exclusionary identity and fragmented non-identity, and that formulates solidarity as the result of concerted action, rather than as a pregiven, fixed and, hence, repressive identity”.

πολυσήμαντου κεφαλαίου της Ανθρώπινης Κατάστασης ανιχνεύει στη πολιτική σκέψη της Arendt μια πολεμική απόρριψη της εγγενούς ομοιότητας και της κοινότητας χαρακτηριστικών, ιδεολογικών, κοσμοθεάσεων και εμπειριών ως αλυσιτελών θεμελιώσεων της πολιτικής πράξης και καταστροφικών εφαλτηρίων της οργάνωσης της πολιτικής κοινότητας. Διακηρύσσοντας τη μοναδικότητα και τη διακριτότητα της κάθε ανθρώπινης ύπαρξης ως καταστατικής αρχής της ανθρώπινης συνθήκης, και εγκαθιδρύοντας την πολλαπλότητα (plurality) σε απαραίτητη προϋπόθεση της πράξης και της ομιλίας, η Arendt κατηγοριοποιεί την ακραιφνή ομοιότητα ως βαθιά αντιπολιτική. Διαβάζουμε, στο υποκεφάλαιο *H vita activa* και η ανθρώπινη κατάσταση, την κάτωθι εμβληματική αρεντική απάρνηση της φυσικοποιημένης ομοιότητας για χάρη της ριζικής πληθυντικότητας και της απροσμέτρητης διαφοράς:

«Η πράξη θα ήταν περιττή πολυτέλεια, ιδιότροπη παρέμβαση στους γενικούς κανόνες συμπεριφοράς, αν οι άνθρωποι ήσαν άπειρα αναπαραγώγιμες επαναλήψεις του ιδίου μοντέλου, που η φύση ή ουσία του θα ήταν η ίδια για όλους και εξ ίσου προβλέψιμη με τη φύση ή ουσία κάθε άλλου πράγματος. Το πλήθος είναι η προϋπόθεση της ανθρώπινης πράξης, διότι είμαστε όλοι ίδιοι, δηλαδή άνθρωποι, αλλά έτσι που κανείς να μην είναι ποτέ ίδιος με κανέναν άλλον από όσους έζησαν, ζουν ή θα ζήσουν¹⁵».

¹⁵ Arendt, Hannah, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (Vita Activa)*, μτφρ. Στ. Ροζάνης- Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Γνώση, 1986, σελ.21.

Στην αρεντική πληθυντικότητα, -πολλαπλότητα ή πολλότητα σε άλλες αποδόσεις της αρεντικής plurality στην ελληνική-, την *conditio per quam* της πολιτικής ζωής, θεμελιώνεται και νοηματοδοτείται η πράξη ως το κατ' εξοχήν πολιτικό και κατ' αποκλειστικότητα ανθρώπινο ενέργημα «που στηρίζεται ολοκληρωτικά στη συνεχή παρουσία των άλλων», και καταδεικνύεται η ακατάβλητα αλληλεξαρτητική και διασχεσιακή συνθήκη της ανθρώπινης ύπαρξης και συνοίκησης. Αντίθετα, η καταστολή αυτής της καταστατικής συνθήκης της ανθρωπινότητας μέσω της επιβολής μιας αρραγούς ταυτοτικής ομογένειας ανάμεσα στους συνδιαμορφωτές μιας πολιτικής κοινότητας συντελεί στην δραστική υπονόμηση της ίδιας της εφικτότητας κάθε ομιλιακού ή πρακτικού ενεργήματος, συνεπώς κάθε πυλώνα ανάδυσης της πολιτικής, ιδωμένης ως μιας διαβουλευτικής, αναστοχαστικής και παραγωγικής χωρικότητας. Για την Arendt μάλιστα, η απώλεια αυτής της δυνατότητας για ομιλία και πράξη, σε αντίστιξη με την αποστέρηση των δύο έτερων θεμελιωδών εκφάνσεων της τριχοτομημένης *vita activa*, ήτοι του μόχθου και της εργασίας, συνεπάγεται την απόλυτη απονέκρωση της ανθρώπινης ζωής και την απροσπέλαστη αποξένωσή της από τους ίδιους τους όρους της ανθρωπότητάς της, καθώς μια ζωή που διάγεται απογυμνωμένη από τη βούληση και την πραγμάτωση της πράξης, «έχει πάψει να είναι ζωή ανθρώπινη, διότι δε βιώνεται πλέον μεταξύ των ανθρώπων¹⁶».

Επιπρόσθετα, η Arendt εννοιολογεί τη δημόσια σφαίρα ως πολιτική χωρικότητα τέλεσης πολιτικά σημαινουσών πράξεων ευρείας

¹⁶ Ibid. σελ. 243.

ορατότητας και δημόσιας αναγνώρισης, οι οποίες εκτυλίσσονται και μεταπλάθονται υποχρεωτικά ενώπιον της παρουσίας άλλων, και υφαίνονται, μαζί με τις εξίσου δημοσιοποιημένες και επιδραστικές πράξεις των υπολοίπων συγκοινωνών, μια από κοινού διαμοιραζόμενη και συνδιαμορφωμένη πραγματικότητα. Για την Arendt, η δημόσια σφαίρα συντίθεται μέσα από τις γλωσσικές εκφορές, τις δημόσιες δράσεις και τις διακινούμενες ιδέες των κοινωνιών της, αφ' ης στιγμής αυτές τυγχάνουν αμιγώς πολιτικές, αλλά δεν μετασχηματίζεται από τη διάχυση ελασσόνων, απολιτικών ή και αντιπολιτικών ζητημάτων στο εσωτερικό της. Για την πολιτική φιλόσοφο, η σαγήνη που ασκούν στο σύνολο ενός λαού ή μιας πολιτικής κοινότητας, ηδυπαθείς και αλλοτριωτικές μέριμνες ιδιωτικής φύσης εξολοθρεύει τη χωρικότητα της πολιτικής, αντί να τη επανασυνθέσει ή να μεταβάλει τα όρια και την μορφοπλασία της. Επομένως, η αρεντική δημόσια σφαίρα δεν γίνεται αντιληπτή ως στατική, φυσική, κληρονομητέα ή αυθύπαρκτη τροπικότητα του πολιτικού, απριορικά ικανή να περιφρουρήσει την αναλλοίωτη σύστασή της και την απρόσκοπτη συνέχισή της. Αντίθετα, η ανάδυσή και η διατήρησή της ερείδεται ολοκληρωτικά στους πολιτικούς δρώντες από κοινού την μοιράζονται, αποδεχόμενοι την αδιαπραγμάτευτη πολλαπλότητα, ετερογένεια και ρευστότητα του εσωτερικού της και προασπιζόμενοι την ανόθευτη πολιτικότητα της. Η δημόσια σφαίρα δεν αναφύεται μέσα από την απαρασάλευτη ομοιότητα ούτε συγκροτείται από συγκεντρωτικές ή αυταρχικές πρακτικές μονομερούς επιβολής, καθώς, στην πραγματικότητα,

συνιστά ένα διάκενο, ένα “ανάμεσα” που διαχωρίζει και συνενώνει ταυτόχρονα τους διακριτούς και ανομοιομορφους κοινωνούς της:

«Η συμβίωση μέσα στον κόσμο σημαίνει κατ' ουσίαν ότι ένας κόσμος πραγμάτων βρίσκεται μεταξύ εκείνων που τον έχουν από κοινού, όπως ένα τραπέζι βρίσκεται μεταξύ εκείνων που κάθονται γύρω του· ο κόσμος, όπως κάθε τι που βρίσκεται “μεταξύ”, συνδέει και ταυτοχρόνως χωρίζει τους ανθρώπους¹⁷».

Η ακαταγώνιστη πληθυντικότητα και η απαραμείωτη διαφορά των πρισματικών που εκφράζονται και των δράσεων που επιτελούνται στους κόλπους της δημόσιας σφαίρας συνθέτουν τον πολιτικό χαρακτήρα της κοινότητας και αντιδιαστέλλουν τη δημόσια χωρικότητα του πολιτικού από την ενική εμπειρία της μονοπρισματικής θέασης του κόσμου από την ομοιογενή ζώνη της οικογενειακής ή όλως ιδιωτικής ζωής. Ωστόσο, η ριζική πολυμέρεια των αρμονικά ή και ανταγωνιστικά συνυπαρχόντων κοσμοθεάσεων, ενεργημάτων, εκφορών και πιστεύσεων διακριτών συγκοινωνών αναδεικνύει τον ζωογόνο πολιτικό της χαρακτήρα μέσω της αμοιβαίας διατήρησης ενός εξίσου ένθερμου -καίτοι διαφορετικά εκφραζόμενου- ενδιαφέροντος όλων των επιμέρους υποκειμένων για τον από κοινού μοιραζόμενο κόσμο τους. Κατά την Arendt, η οριστική εξάλειψη αυτού του ενδιαφέροντος για την συνανήκουσα εγκόσμια πραγματικότητα κονιορτοποιεί το πολιτικό, καθώς είτε εμφανίζεται υπό τη μορφή μιας αγεφύρωτης αδυνατότητας ακρόασης και κατανόησης του Άλλου στα τυραννικά καθεστώτα είτε αναδύεται

¹⁷ Ibid. σελ. 78.

μέσω της μαζικής παραγωγής ομογενοποιημένων και ιδιωτικοποιημένων υποκειμένων στις σύγχρονες καπιταλιστικές καταναλωτικές κοινωνίες. Και στις δύο ανωτέρω περιπτώσεις, «το τέλος του κοινού κόσμου έχει επέλθει όταν αυτός αντικρύζεται από μια μόνο πλευρά και όταν έχει τη δυνατότητα να παρουσιάζεται σε μια μόνο προοπτική».

Επιστρέφοντας στην Allen, σημειώνουμε ότι, σε αντίθεση με προαναφερθείσες φεμινίστριες θεωρητικούς, όπως η Honig και η Cutting-Gray, η Αμερικανίδα στοχάστρια ανασυγκροτεί την κάτωθι αρεντική θεώρηση ως διελκυστίδα μεταξύ διακριτότητας και ταυτότητας, υποστηρίζοντας ότι, καίτοι η Arendt απορρίπτει πρόδηλα μια σύλληψη της πολιτικής πράξης ερειδόμενης στην επίκληση και επιβεβαίωση της ομοιότητας, την ίδια στιγμή προτάσσει την αδυνατότητα κατανόησης της πολιτικής πράξης με όρους ολιστικής εγκατάλειψης κάθε κοινής συνδετικής βάσης. Η Allen αντλεί μάλιστα τη βασιμότητα της ανάγνωσής της από την κάτωθι αρεντική σκέψη:

«Η πολλαπλότητα των ανθρώπων, ο βασικός όρος τόσο της πράξης όσο και της ομιλίας, έχει τον διττό χαρακτήρα ισότητας και διαφοράς. Αν οι άνθρωποι δεν ήσαν ίσοι, δεν θα μπορούσαν να καταλάβουν ο ένας τον άλλον και όσους είχαν προϋπάρξει, ούτε να προγραμματίσουν το μέλλον και να προβλέψουν τις ανάγκες όσων θα έλθουν κατόπιν. Αν οι άνθρωποι δεν διέφερε, με το να ξεχωρίζει κάθε ανθρώπινο ον από κάθε άλλο που υπάρχει, υπήρξε ή θα

¹⁸ Ibid. σελ. 242.

υπάρξει κάποτε, δεν θα χρειαζονταν ούτε το λόγο ούτε την πράξη για να γίνουν κατανοητοί. Τα σημεία και οι ήχοι θα επαρκούσαν για την άμεση μετάδοση ταυτοσήμων αναγκών και επιθυμιών»¹⁸.

Κατά την επιχειρούμενη ανάγνωση της Allen, η αρεντική πράξη αποκαλύπτει, με τον εξοχότερο των τρόπων, την αέναη και ριζική αμφιταλάντευση μεταξύ ομοιότητας και μοναδικότητας. Η ενύλωση της πράξης υπό το αγλαό φως της δημόσιας σφαίρας προϋποθέτει από τη μία πλευρά την αναγνώριση της καταστατικής μας ισότητας από τους πλουραλιστικούς Άλλους, ενώπιον των οποίων εμφανιζόμαστε, και ταυτόχρονα εδράζεται στη ριζική μας ανθρώπινη μοναδικότητα, την εγγενή αυτή ιδιότητα που η Arendt αντιδιαστέλλει στην ετερότητα (*alteritas*), υποστηρίζοντας πώς μόνο στον άνθρωπο «η ετερότητα, την οποία συμμερίζεται με καθετί υπαρκτό, και η διαφορετικότητα, την οποία συμμερίζεται με καθετί έμψυχο, γίνονται μοναδικότητα και η ανθρώπινη πολλαπλότητα είναι η παράδοξη πολλαπλότητα μοναδικών όντων»¹⁹.

Τόσο η θεωρητικοποίηση της αρεντικής πράξης με όρους πανηγυρικής εξαγγελίας της αναπόδραστης ταλάντευσης μεταξύ της ομοιότητας και της διαφοράς, όσο και η ανάδειξη της αρεντικής πολλαπλότητας ως καταστατικής διακήρυξης της πολιτικής ζωής αξιοποιούνται, στον πολιτικό στοχασμό της Allen, για την σφυρηλάτηση μιας ισχνης και αντιουσιοκρατικής συλλογικής φεμινιστικής ταυτότητας, ικανής να διαφυλάξει τη μοναδικότητα και την διακριτότητα των κοινωνικών υποκειμένων που αλληλοπροσδένονται στη βάση της, διαπλάθοντας

¹⁹ Ibid. σελ. 242.

συνάμα έναν αλληλοσυγκροτούμενο επιτελεστικό πυρήνα αλληλεγγύης. Για τη βέλτιστη διαύγαση της αρεντικής θεώρησης της συλλογικής ταυτότητας ('group identity'), η Allen εξερευνά μάλιστα έτερες πτυχές του αρεντικού στοχασμού που επικεντρώνονται στην εβραϊκότητα, διαβλέποντας μια ενδιαφέρουσα αποτύπωση της αναπτυσσόμενης διαλεκτικής μεταξύ ταυτότητας και διαφοράς στην κάτωθι εξαιρετικά διαυγή αποκρυστάλλωση της ακραιφνώς πολιτικής μορφοπλασίας της βαλλόμενης και υπονομευόμενης ταυτότητας. Όπως υποστηρίχθηκε από την Arendt στον λόγο που η ίδια εκφώνησε κατά την βράβειυσή της με το βραβείο Lessing το 1959 στο Αμβούργο:

“The basically simple principle in question here is one that is particularly hard to understand in times of defamation and persecution: the principle that one can resist only in terms of the identity that is under attack. Those who reject such identifications on the part of a hostile world may feel wonderfully superior to the world, but their superiority is then truly no longer of this world; it is the superiority of a more or less well-equipped cloud-cuckoo-land²⁰.”

Καίτοι η ανωτέρω αρεντική διατύπωση, αναγνωσμένη υπό το φως του ιστορικοκοινωνικού συγκειμένου του έτους εκφώνησης του λόγου της, απηχεί, έτι μια φορά, την εμβριθή της κριτική στην κυνική απροσφορότητα της επίκλησης του Ανθρωπισμού και των

²⁰ Arendt, Hannah, “On Humanity in Dark Times; Thoughts about Lessing”, σε: *Men in Dark Times*, NY: Harcourt, Brace & World, 1968, σελ. 18.

²¹ “The first thing to notice is that these remarks imply that the attempt to reject all identity categories whatsoever, especially when those identities are under

φρενακισμένων δικαιωματικών διακηρύξεων του Διαφωτισμού μπροστά σε μια ερεβώδη και απόλυτη δικαιοπολιτική απογύμνωση, η Άλεν υποστηρίζει ότι η ίδια αυτή κριτική δύναται να στραφεί, διατηρώντας την ένταση και την οξύτητά της, προς τις μεταστρουκτουραλιστικές ολιστικές αρνήσεις κάθε ταυτοτικής υφής, καταδεικνύοντας με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο τον εξίσου αντιπολιτικό χαρακτήρα τους²¹. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Άλεν, η απάλειψη κάθε εννοιολόγησης της ταυτότητας λειτουργεί παρεμποδιστικά και παραλυτικά σε κάθε αντιστασιακό ή ανατρεπτικό εγχείρημα στις περιπτώσεις των αγωνιζομένων, καταπιεζόμενων και αορατοποιημένων υποκειμένων, φαλκιδεύοντας και στρεβλώνοντας, κατά την επίκληση και πρόταξη των θεωρητικών αυτών συνεπαγωγών ενώπιον μιας απτής πολιτικής και δικαιοτικής πραγματικότητας, τους δεσμούς των καταπιεζόμενων υποκειμένων με την ίδια τη συνθήκη της καταπίεσής τους. Επανακατευθύνοντας την αρεντική κριτική της ταυτότητας προς τις μεταδομιστικές φεμινιστικές θεωρήσεις της εποχής της, η Άλεν υποστηρίζει, ότι, όπως η διατράνωση του ουμανιστικού ιδεώδους δια της λεκτικής εκφοράς “Είμαι Άνθρωπος” ως απόκριση στο εξουσιαστικό κέλευσμα “Πλησίασε, Εβραίε” συνιστά, κατά την Arendt, μια επικίνδυνη φαιδρολογία, διαρρηγνύουσα την πραγματικότητα, αντίστοιχα και η άρθρωση μιας απάντησης όπως “Δεν ανήκω σε καμία καταπιεζόμενη κοινωνική κατηγορία- στην πραγματικότητα, δεν είμαι καν ένα συνεκτικό Εγώ”, δεν δύναται να παράσχει την οιαδήποτε

attack, is profoundly antipolitical, insofar as it renders all resistance to persecution and domination impossible”, Allen (1999) ό.π. σελ. 108.

προστασία στο υποκείμενο της εκφοράς απέναντι στο πολυσύνθετο ακατάβλητο εξουσιαστικό πλέγμα που το κατηγοριοποίησε και το ενέθεσε στις τάξεις των αορατοποιημένων και εξοβελιζόμενων οντοτήτων²².

Θεωρητικοποιώντας την καθολική απάλειψη της οιασδήποτε ταυτοτικής βάσης ως εκ βάθρων αντι-πολιτική και απρόσφορη για την ευόδωση κάθε συλλογικού διεκδικητικού εγχειρήματος, η Allen, ωστόσο, δεν αισίεται την άκριτη επιστροφή στην ομογενοποιητική πολιτική της ταυτότητας. Ειδικότερα, αφουγκραζόμενη τον συνεχή και εναγώνιο αναστοχασμό της Arendt επί της ίδιας της της εβραϊκής ταυτότητας, η Allen αναδιφά τα χαρακτηριστικά της αρεντικής ταυτότητας ως μιας ανασυγκροτούμενης εύπλαστης πολιτικής γεγονικότητας και όχι ως φυσικοποιημένης και άκαμπτης εγγενούς ομοιότητας. Εντός αυτού του πλαισίου, η ανάληψη και αποδοχή μιας ταυτότητας θεάται ως αναγνώριση ενός αναντίλεκτου πολιτικού *factum* και η συλλογική διεκδίκηση ανάγεται, όχι στην παραισθησιακή ατομική άρνηση του πολιτικού αυτού γεγονότος, αλλά αντίθετα, στην κατανόηση της ακραιφνούς πολιτικής- και άρα μεταβλητής, μαχητής και αμφισβητήσιμης- υπόστασής του και στην, ερειδόμενη σε αυτήν ακριβώς την διαπίστωση, συντονισμένη προσπάθεια κλυδωνισμού της κανονιστικότητας των ορίων του. Κατά την επιχειρηθείσα ανάγνωση του αρεντικού έργου, η αναδυόμενη συνεκτική αλληλεγγύη μεταξύ των αορατοποιημένων υποκειμένων διέρχεται

²² Για την αρεντική διατύπωση “As for the statement with which Nathan the Wise... countered the command ‘Step closer, Jew’-the statement: I am a man-I would have considered as nothing but a grotesque and dangerous evasion of reality” βλ. Arendt (1968) ό.π. σελ. 17. Για την παράφραση της Άλεν “After

μέσω του εναγκαλισμού της «βαλλόμενης ταυτότητας» (‘identity under attack’) που από κοινού καταλαμβάνουν, δίχως ο εναγκαλισμός αυτός να συνεπάγεται την ολοκληρωτική αναγωγή σε μια ομογενή, αποκρυσταλλωμένη και αμετάβλητη φύση ή την επίρρωση μιας προκαθορισμένης κοινότητας χαρακτηριστικών, εμπειριών και βιωμάτων ανάμεσα στα αντιστεκόμενα υποκείμενα που ασπάζονται την *a priori* επαχθείσα πολιτική τους ταυτότητα για την επίτευξη ενός συλλογικού ανατρεπτικού πολιτικού αγώνα. Κατά την ανάγνωση της Άλεν μάλιστα, η ανάληψη αυτής της πολιτικής βαλλόμενης ταυτότητας, δεν συνιστά μια αποκλειστική στρατηγική αναγκαιότητα αντίστασης, η οποία εξαντλείται στις δράσεις των υποκειμένων, στα οποία η επαχθής αυτή ταυτότητα έχει καταλογισθεί, καθώς, αντίθετα, καθίσταται δυνατή η συλλογική, μαζική αντίσταση ετερόκλητων, διακριτών και ανομοιογενών πολιτικών υποκειμένων στο όνομα της βαλλόμενης αυτής ταυτότητας. Επικαλούμενη το παράδειγμα της δανέζικης αντίστασης απέναντι στους ναζιστές κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, το οποίο η Arendt εξαίρει στον έργο της *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ: Μια έκθεση για την κοινοτοπία του κακού* ως κατ’εξοχήν υπόδειγμα μη βίαιης, αλληλέγγυας από κοινού δράσης, η Άλεν υποστηρίζει ότι τα συλλογικά πολιτικά κινήματα, κατά την αρεντική πολιτική θεωρία, δεν συνεχονται με όρους μιας κοινής προδιαγεγραμμένης ταυτότητας, αλλά συγκροτούνται και δραστηριοποιούνται στη βάση μιας κοινής δεσμεύσεως συλλογικής δράσης με σκοπό την επίτευξη ενός κοινού σκοπού, προερχομένης

all, in the face of the realities of systematic domination, the claim ‘I am not a member of any repressive identity categories-in fact, I am not even an (identical) I’ is not less grotesque and dangerous than ‘I am a human being’” βλ. Allen (1999) ό.π. σ. 109.

από διακριτά, πολλαπλά και ασύμμετρα πολιτικά υποκείμενα. Σύμφωνα με το αρεντικό κείμενο, η κυβέρνηση της Δανίας αρνήθηκε να επιβάλλει το μέτρο του στιγματισμού των Εβραίων δια της υποχρεωτικής εισαγωγής του 'κίτρινου περιβραχιονίου' στον εβραϊκό πληθυσμό της χώρας, αποκρινόμενη μάλιστα στους ναζιστές ότι στην περίπτωση εφαρμογής ενός τέτοιου μέτρου, ο ίδιος ο Βασιλιάς της Δανίας θα ήταν ο πρώτος που θα φορούσε το κίτρινο περιβραχιόνιο. Αντίστοιχα, όταν ζητήθηκε η έκδοση των απάτριδων Εβραίων γερμανικής καταγωγής που είχαν διαφύγει προπολεμικά στη Δανία, η δανέζικη κυβέρνηση αρνήθηκε να τους παραδώσει, υποστηρίζοντας ότι, αφ' ης στιγμής οι απάτριδες Εβραίοι της Γερμανίας είχαν αιτηθεί και λάβει άσυλο στη Δανία, η Γερμανική Κυβέρνηση δεν νομιμοποιούταν να εγείρει οιοδήποτε αίτημα ως προς αυτούς.

Ενθέτοντας τα δύο αυτά ιστορικά παραδείγματα εντός της συνολικής υποστηρικτικής και προστατευτικής αντιμετώπισης που επεφύλασσαν οι Δανοί πολίτες στους Εβραίους που κατέφυγαν στη χώρα τους μέσω της συστηματικής προσπάθειας φυγάδευσης και θωράκισής τους, η Arendt διαφαίνεται να τάσσεται υπέρ της αντιστασιακής και ανατρεπτικής συλλογικής διαφύλαξης της βαλλόμενης ταυτότητας ακόμη και από πολιτικά υποκείμενα μην ανήκοντα στην ταυτότητα αυτή. Συγκεκριμένα, κατά την ανάγνωση της Άλεν, η κρίσιμη συμβολή του πολιτικού στοχασμού της Χάνα Arendt στη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία και πρακτική ανιχνεύεται επ' ακριβώς στην σκιαγράφηση μιας αχνής συνεκτικής πολιτικής

ταυτοτικής βάσης των συλλογικών διεκδικήσεων ριζικά ετερογενών πολιτικών δρώντων, συγκροτούμενης δια της αναγνώρισης των εξουσιαστικών διεργασιών αορατοποίησης και επισφαλαιοποίησης ορισμένων κατηγοριών υποκειμένων και επιτρέπουσας τη σύζευξη διακριτών και πολλαπλών κινημάτων και υποκειμενικοτήτων γύρω από μια κοινότητα σκοπού και όχι γύρω από μια φυσικοποιημένη και ολοποιητική κοινότητα χαρακτηριστικών, προελεύσεων και εμπειριών²³.

Επιπρόσθετα, η Allen αντλεί από την αρεντική πολιτική θεωρία ένα εξαιρετικά γόνιμο θεωρητικό πλαίσιο για την κατάδειξη του κεντρικού διακυβεύματος της δικής της φεμινιστικής θεώρησης, ήτοι για την επανασηματοδότηση και επαναδιεκδίκηση της έννοιας της αλληλεγγύης επέκεινα του εξαντλητικού διπόλου της αποδοχής ή απόρριψης της πολιτικής της ταυτότητας. Ειδικότερα, η Allen, επανερμηνεύοντας το αρεντικό πολιτικό παράδειγμα της δανέζικης μη βίαιης συλλογικής αντίστασης, συγκροτεί, διαμέσου των κόλπων της αρεντικής σκέψης, εκ νέου την αλληλεγγύη ως μια τροπικότητα της εξουσίας (modality of power), εκπηγάζουσας και ολοκληρωτικά εξαρτώμενης από την κοινότητα δράσης των ετερογενών πολλοτήτων, προτάσσει δε μια τέτοια δυναμική και επιτελεστική θεωρητικοποίηση της αλληλεγγύης στη θέση κάθε προκαθορισμένης, περιοριστικής, ταυτοτικής σύλληψης της αλληλεγγύης ερειδόμενης στην επίκληση μιας αναλλοίωτης κοινής οντολογίας ή εμπειρίας. Επανεννοιολογώντας την αλληλεγγύη όχι μόνο ως αυθόρμητη

²³ "Thus, it is possible to resist in terms of the identity that is under attack without being a member of the group whose identity is under attack. One does not have to 'be' a Jew to resist in terms of a Jew identity under attack. Thus,

Arendt's view is that collective political movements are held together not by a shared identity, but by the shares commitment of distinct individuals to work together for the attainment of a common goal", Ibid. σ. 112.

αντίδραση στην συστημική, πολυπλόκαμη και καταπιεστική βία της εξουσίας, αλλά και ως μορφή εξουσίας *per se*, η Allen αυγάει τις ριζοσπαστικές προεκτάσεις τις οποίες δύναται να προσλάβει η αρεντική αυτή πολιτική θεώρηση εντός της σύγχρονης φεμινιστικής διεκδίκησης, υποστηρίζοντας ότι η επανασύσταση της αλληλεγγύης ως συλλογικής ισχύος αναφυόμενης μέσω της από κοινού δράσης, παράσχει την προσήκουσα ενωτική βάση για το φεμινιστικό κίνημα, δίχως να παραγνωρίζει την καταστατική ασυμμετρία, διακριτότητα και μη αναγωγιμότητα των διαφοροποιημένων ταξικά, φυλετικά, σεξουαλικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά υποκειμενικοτήτων που το απαρτίζουν, προσδίδοντας, παράλληλα, εφικτότητα στη σύναψη ευρέων και ανατρεπτικών συμμαχιών του φεμινιστικού κινήματος με διακριτά και εξίσου πολυσύνθετα έτερα διεκδικητικά μορφώματα²⁴. Καταληκτικά, προτάσσοντας την αρεντική θεωρία ως το βέλτιστο θεωρητικό πλαίσιο προσέγγισης των παραλυτικών αδιεξόδων και πυρακτωμένων διλημμάτων του συγχρόνου φεμινισμού, αλλά και ως πολύτιμη πυξίδα για τον απεγκλωβισμό της φεμινιστικής σκέψης από τις πολυεώς κρατούσες δογματοποιημένες πιστεύσεις του, η Άλεν ερμηνεύει την κατηγορία ‘γυναίκα’ με αρεντικούς όρους ως μια πολιτική βαλλόμενη συλλογική ταυτότητα, η οποία αναμφισβήτητα διαμορφώνεται στο πλαίσιο του σύγχρονου πατριαρχικού, ετεροσεξιστικού εξουσιαστικού πλέγματος και η οποία, ωστόσο, δύναται να κλυδωνιστεί, να μετατοπισθεί και να επανεγγραφεί σημασιολογικά μέσω της ‘από κοινού’ ενότητας δράσης τόσο των υποκειμενικοτήτων που κατηγοριοποιούνται ως γυναίκες και συγκροτούνται με τους όρους ενός κανονιστικοποιημένου

²⁴ Ibid. σελ. 112, “Drawing on Arendt, we can view solidarity as the collective power that grows out of action in concert, binds members of the feminist

ρυθμιστικού ιδεώδους θηλότητας, όσο και των υποκειμενικοτήτων εκείνων που δύναται να συναισθανθούν τη δομική έμφυλη καταπίεση και να συστρατευτούν στον κοινό σκοπό της πολυμέτωσης και πολυμορφικής φεμινιστικής διεκδίκησης. Στα ανατρεπτικά αυτά, ετερόκλητα και ριζικά διαφοροποιημένα συλλογικά πολιτικά κινήματα αναδύεται, ένεκα της συλλογικής, αμφοτερόπλευρης υπόσχεσης της από κοινού δράσης και μέσω της επίτευξης αυτής, μια ρευστή και εν τω γίνεσθαι δυναμική, μια συλλογική ισχύς που ενδυναμώνει το σύνολο των διακριτών και πληθυντικών υποκειμένων που δρουν με γνώμονα τον κοινό χειραφετητικό σκοπό, την οποία η Allen θεωρητικοποιεί ακριβώς ως ‘αλληλεγγύη’ επέκεινα της φυσικοποιημένης, αποκρυσταλλωμένης πρόσληψης της ομοιογενούς ταυτότητας των από κοινού δρώντων.

III. Αντί συμπεράσματος

Η ανωτέρω σκιαγραφούμενη κριτική ανάγνωση της αλενικής επανασυγκρότησης της έννοιας της αλληλεγγύης ως εξουσιαστικής τροπικότητας αναφυόμενης μέσω της από κοινού δράσης μοναδικών, ετερόκλητων και πολλαπλών πολιτικών δρώντων αποπειράται αρχικά να διαυγάσει τη σπάνια ικανότητα της αρεντικής πολιτικής θεωρίας να γονιμοποιεί και να τροφοδοτεί αέναα τη φεμινιστική σκέψη, συντελώντας σε απροσδόκητα επικαιροποιημένες και γόνιμες επανεγγραφές και επανασημασιοδοτήσεις. Επιπρόσθετα δε, επιχειρεί να επεξεργαστεί την προσφορότητα και την κρισιμότητα του

movement together, and enables feminists to build coalitions with other oppositional social movements”.

ρηξικέλευθου θεωρητικού εγχειρήματος αποδόμησης της φεμινιστικής διπολικής κατασκευής ταυτότητας/μη ταυτότητας προς την κατεύθυνση μιας αντι-ουσιοκρατικής ενοποίησης του καταστατικά ετερογενούς φεμινιστικού κινήματος. Σε διακύβευμα αυτής ακριβώς της θεωρητικής αναζήτησης ανάγεται η ανεύρεση μεσολαβητικών και διαλογικών εννοιολογικών τοπολογιών μεταξύ της γυναικείας συλλογικής διεκδίκησης και των ετερογενών χειραφετητικών εγχειρημάτων αγωνιζόμενων κοινωνικών υποκειμένων που δρουν εντός της τρέχουσας πολιτικοοικονομικής συνθήκης της ύστερης νεωτερικότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται η αλενική διαπίστωση της ακραιφνώς αντι-πολιτικής υφής τόσο της βίαιης επιβολής μιας φυσικής, αρραγούς και απρόσβλητης ταυτότητας ως ενωτικής βάσης του φεμινιστικού κινήματος, όσο και της αναντίλεκτης απάρνησης κάθε συνδετικής γραμμής στο βωμό μιας ριζικής και ακατάβλητης διαφοράς. Η θεωρητική κατασκευή της Allen επιχειρεί επ' ακριβώς να διασώσει την σύγχρονη φεμινιστική σκέψη από την αναγκαιότητα επιλογής ανάμεσα στις δύο αντικρουόμενες και ασύμμετρες προσλήψεις της ταυτότητας και της συλλογικότητας, επιτρέποντάς της να ανασυγκροτήσει την έννοια της αλληλεγγύης στο εσωτερικό της αρεντικής διαλεκτικής μεταξύ της μοναδικότητας και της πολλαπλότητας ως εναγώνιο και ασταθές διακύβευμα, και όχι προεξοφληθέν ταυτοτικό χαρακτηριστικό, των ετερόκλητων και ανομοιογενών συλλογικών διεκδικήσεων των καιρών μας. Η θεωρητικοποίηση της βαλλόμενης ταυτότητας (identity under attack) ως προδήλως πολιτικής και συνακολούθως μαχητής και αμφισβητήσιμης μέσω της συλλογικής αντίστασης, καθώς και η ανάδειξη της μοναδικότητας, της ετερογένειας και της διακριτότητας

των πολιτικών υποκειμένων, βαλλόμενων ή μη, που αλληλοδεσμεύονται υπό μια κοινότητα σκοπού αντί υπό μια κοινότητα χαρακτηριστικών, παρέχουν τα πλέον πρόσφορα εννοιολογικά εργαλεία για την ανόρθωση της σύγχρονης δυναμικής φεμινιστικής αυτοθέασης. Παράλληλα, τα ανωτέρω αυτά χαρακτηριστικά κατατείνουν στην χαρτογράφηση μελλοντικών στρατηγικών συμμαχιών και παραγωγικών οσμώσεων μεταξύ των πολυάριθμων πτυχών της φεμινιστικής διεκδίκησης και των συλλογικών χειραφετητικών εγχειρημάτων της lgbtq+ κοινότητας, καθώς και των ευρύτερων δημοκρατικών αιτημάτων αναγνώρισης, των μεταναστευτικών και προσφυγικών διεκδικήσεων, των εργατικών κινητοποιήσεων και των συλλογικών αγώνων ενάντια στην νεοφιλελεύθερη κυβερνολογική και στην κλιμακούμενη επισφαλειοποίηση. Καταληκτικά δε, υποστηρίζουμε ότι η θεωρητικοποίηση της σχεσιακότητας και αλληλεξάρτησης ανάμεσα σε μία ριζικά ανασυναρμολογούμενη αντι-ουσιοκρατική φεμινιστική συστράτευση και στις ευρύτερες πολυταυτοτικές δημοκρατικές διεκδικήσεις και μαζικές κινητοποιήσεις των καιρών μας υπό την αλενική εννόηση της αρεντικής αλληλεγγύης αναδεικνύει τη θεμιτότητα διάνοιξης θεωρητικών αναλογιών και εγκαινίασης κριτικών διαλογικών διαβημάτων μεταξύ της πολιτικής σκέψης της Hanna Arendt και της σύγχρονης φεμινιστικής πολιτικής θεωρίας σημαινουσών στοχαστριών όπως η Judith Butler, η Gayatri Spivak, η Iris Young και η Gloria Anzaldua.

Βιβλιογραφία

- Adams, Katherine, “At the Table with Arendt: Towards a Self-Interested Practice of Coalition Discourse”, *Hypatia*, τ.17 (1), 2002, σελ. 1-33.
- Allen, Amy, “Solidarity after identity politics: Hannah Arendt and the power of feminist theory”, *Philosophy & Social Criticism*, SAGE Publications, London, 1999.
- , “Power, Subjectivity and Agency: Between Arendt and Foucault”, *International Journal of Philosophical Studies*, τ. 10 (2), 2002, σσ. 131-149.
- Arendt, Hannah, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (Vita Activa)*, μτφ. Στ. Ροζάνης, Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Γνώση, 1986.
- , “On Humanity in Dark Times; Thoughts about Lessing”, σε: *Men in Dark Times*, NY: Harcourt, Brace & World, 1968.
- , *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ - Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, μτφ: Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες, 2009.
- Benhabib, Seyla, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*, NY: Sage, 1996.
- Butler, Judith, *Σημειώσεις για μια επιτελεστική θεωρία της συνάθροισης*, μτφ. Μιχάλης Λαλιώτης, Αθήνα: Angelus Novus, 2017.
- Cavarero, Adrianna, *In Spite of Plato: A Feminist Rewriting of Ancient Philosophy*, Oxfordshire UK: Taylor & Francis, 1995.
- , *For more than one voice: Towards a Philosophy of the Vocal Expression*, Palo Alto California: Stanford University Press, 2005.
- Cutting-Gray, Joanne, “Hannah Arendt, Feminism and the Politics of Alterity, ‘What We Lose If We Win?’”, *Hypatia*, τ. 8 (1), 1993, σελ. 35-54.
- Dietz, Mary, “Feminist Receptions of Hannah Arendt”, σε: Honig, Bonnie (επιμ.), *Feminist Interpretations of Hannah Arendt*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1995, σελ. 17-50.
- Dish, Lisa Jane, *Hannah Arendt and the Limits of Philosophy*, NY: Cornell University Press, 1996.
- Honig, Bonnie, “Towards an Agonistic Feminism: Hannah Arendt and the Politics of Identity”, σε: Honig, Bonnie (επιμ.), *Feminist Interpretations of Hannah Arendt*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1995, σελ. 135-166.
- Honig, Bonnie, “Introduction: The Arendt Question in Feminism”, σε: Honig, Bonnie (επιμ.), *Feminist Interpretations of Hannah Arendt*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1995, σελ. 1-16.

Honkasalo, Julian, “Hannah Arendt as an ally for queer politics?”, *Redescriptions: Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*, τ. 17 (2), 2014, σελ. 180-200.

Kristeva, Julia, Hannah Arendt, NY: Columbia University Press, 2003 [Κρίστεβα, Τζούλια, Χάννα Άρεντ: η γυναικεία ευφυΐα, μτφ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Κέδρος, Αθήνα, 2008.]

Rich, Adrienne, *On Lies, Secret and Silence: Selected Prose 1966-1977*, NY: Norton, 1979.

Ricoeur, Paul, “Préface”, Arendt, Hannah, *Condition de l'homme moderne*, εκδ. Calmann-Lévy, 1983 [«Η “Ανθρώπινη κατάσταση” και η Hannah Arendt», μτφρ. Φώτης Σιατίστας, Λεβιάθαν, τχ. 13, 1993.]

Zerilli, Linda M. G., “The Arendtian Body” σε: Honig, Bonnie (επιμ.), *Feminist Interpretations of Hannah Arendt*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1995, σελ. 167-194.

Μακρής, Σπύρος, *Hannah Arendt: Ολοκληρωτισμός, ανθρώπινη κατάσταση και παράδοση*, Αθήνα: Σιδέρης, 2014.